

SERES ATTILA: VOLT-E ESÉLY A SZOVJETUNIÓ MEGMENTÉSÉRE ?

1991. december 8-án a belorusszjai Belovezsszkaja Puscsában Borisz Jelcin, az Oroszországi Föderáció elnöke, Leonyid Kravcsuk, Ukrajna Legfelső Radájának elnöke és Sztanyiszlav Suskevics, a Belarusz Köztársaság Legfelső Tanácsának elnöke aláírták a Független Államok Közösségének (FÁK) alapító okiratát. Az orosz államfő az ünnepélyes aktus után úgy nyilatkozott, hogy ez a – később *belovezsi egyezmény*ként a történelembe bevonuló – megállapodás nem szüntette meg hivatalosan a Szovjetuniót, „csupán konstataulta” annak addigra már gyakorlatilag bekövetkezett megszűnését. Ebben igaza volt: noha ezzel az egyezséggel a FÁK mint konföderáció de facto megszületett, a Szovjetunió de jure még nem szűnt meg. Annak ellenére, hogy az 1991. augusztus 19–22-i puccs után a Szovjetunió egységéért síkra szálló politikai erők befolyása minimálisra csökkent, Mihail Gorbacsov, a Szovjetunió elnöke tett még egy erőtlén kísérletet a szovjet államapparátus újjászervezésére. Miután a december 21-i alma-atai értekezleten a FÁK-hoz csatlakozott Azerbajdzsán, Örményország, Kazahsztán, Kirgízia, Moldávia, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán, vagyis a Szovjetunió egykori 15 köztársasága közül a balti államok és Grúzia kivételével mindegyik, december 25-én Gorbacsov lemondott a Szovjetunió elnökének tisztségéről, majd másnap, 26-án, a Szovjetunió megszűnését a Szovjetunió Legfelső Tanácsa is kimondta egy formális nyilatkozattal. Tehát nemzetközi jogi értelemben az 1991 tavaszán indult úgynevezett Novo-Ogarjovó-i folyamat, amelynek megállítására 1991 nyarán a puccsisták szövetkeztek, az év végére a Szovjetunió örve alatt teljesedett/teljesedhetett ki.

Írásom fő kérdése az, hogy 1991 őszenek küszöbén mekkora esély volt arra, hogy az augusztusi puccs napjaiban a radikális centralista (és többségében radikálisan reformellenes) erők megszilárdítsák a hatalmukat a Kremlben, és ezzel visszafordítsák az idő kerekét. Ezt a kérdést azért érdemes az események utólagos ismeretében feltenni, mert az 1990 tavaszán Kelet-Európában hatalomra jutó demokratikus erők képviselőinek feje fölött árnyékként lebegett egy kedvezőtlen belpolitikai fordulat lehetősége Moszkvában, amelyet teljes kurzusváltás követett volna a szovjet kül- és biztonságpolitikában. Sokan attól tartottak, hogy ha egy ilyen visszarendeződés bekövetkezik, akkor a hatalmat megragadó ókonzervatív szovjet politikai nomenklatura újból igényt tart majd a Szovjetunió nagyhatalmi létszükségletét jelentő és számára a geopolitikai egyensúlyt biztosító birodalmi perifériákra, azaz az egykori kelet-európai befolyási övezetére, ezért leállítja a csapatkivonás folyamatát, továbbá katonai és gazdasági eszközökkel egy új kliens státuszt kényszerít ezen országok politikai elitjeire és társadalmaira.

Az orosz történetírás a Szovjetunió szétesésének okaira magyarázatul legalább féltucatnyi problémahalmazra mutat rá, amelyek szoros kölcsönhatásban álltak egymással, ám ebben az utolsó, sorsdöntőnek bizonyuló szakaszban mégiscsak az a centrifugális erő vetette szét a Szovjetuniót, amely az egyes tagállami és nemzeti-nemzetiségi entitások szuverenitási, majd elszakadási törekvései miatt keletkezett a politikai erőterben. Az 1991. augusztusi puccsot megelőzően már a Szovjetunió öt egykori tagköztársaságának népképviselői szerve mondta ki a Szovjetunióból való

kiválást: 1990. március 11-én Litvánia, május 4-én Lettország, május 8-án Észtország, augusztus 23-án Örményország, majd 1991. április 9-én Grúzia legfelső tanácsa. Mellettük 1991. augusztusára már egyetlen olyan tagköztársaság sem volt, amely ne hozott volna szuverenitási nyilatkozatot. Ez utóbbi jogi aktus nem jelentette automatikusan a Szovjetunióból való kilépést, de annak előkészítését szolgálhatta. A szuverenitási nyilatkozatok a köztársasági legfelső tanácsok által meghozott jogszabályok jogi érvényét a Szovjetunió Legfelső Tanácsa által elfogadott törvények fölé helyezték.

A „törvényi hierarchiák küzdelme” a moszkvai központ és az egyes tagköztársaságok viszonyrendszerének legneuralgikusabb pontjává vált, s rávilágított az 1977. évi alkotmány által teremtett súlyos joghézagra. Az alaptörvény 72. cikkelye ugyanis minden tagköztársaság számára fenntartotta a jogot arra, hogy kilépjen a Szovjetunióból, ám ennek mechanizmusát az alaptörvény nem szabályozta, s azt még nagyon sokáig nem fektették le semmilyen jogszabályban. Noha a Szovjetunió Legfelső Tanácsa 1990. április 3-án elfogadott egy törvényt, amely szabályozta a Szovjetunióból való kilépés jogi menetét, az sokkal inkább annak volt a példázata, hogy hogyan nem lehet kilépni a Szovjetunióból. Még ha a köztársasági szuverenisták számára a törvény által előírt referendum pozitív eredménnyel is zárult volna, a törvény értelmében a Szovjetunió Népi Küldöttei Kongresszusának a kiválással kapcsolatos jogi és gazdasági kérdések rendezése végett ötéves átmeneti időszakot kellett volna kitűznie. Ugyanakkor a centralisták hivatkozhattak az alkotmány 108. paragrafusára, amely az alaptörvény és az alkotmányos berendezkedés bármilyen megváltoztatásának jogát a Szovjetunió Legfelső Tanácsának kizárólagos jogkörébe sorolta, tehát a 71. cikkelyben tételesen felsorolt tagköztársasági entitások szövetségi struktúrából való kilépésének jóváhagyását is végső soron egy központi döntéstől tette függővé. A litván függetlenség kikiáltását követően világossá vált, hogy a Szovjetunió léte a tét, az lett a legfőbb kérdés, hogy egyáltalán megőrizhető-e, fenntartható-e a – hivatalosan föderatív berendezkedésű – szovjet egységállam az 1977. évi alkotmány megszabta keretek között vagy akár egy új szövetségi struktúrában.

Ahogy a Szovjetunió Legfelső Tanácsa nem ismerte el a szuverenitási nyilatkozatok jogi hatályát, vagyis a köztársasági jogalkotás elsőbbségét a központi jogalkotással szemben, úgy annulálta már 1990. március 15-én a Szovjetunió Népi Küldötteinek Kongresszusa Litvánia függetlenségi nyilatkozatát. 1990. április 13-tól gazdasági blokád alá helyezték a kis tagköztársaságot, ami *modus vivendi*-re kényszerítette annak vezetését: június 29-én a litván törvényhozás száz napos időtartamra, a litván és a központi szovjet vezetés közötti tárgyalások megkezdésének utóbbi által támasztott feltételeként felfüggeszta a függetlenségi nyilatkozat végrehajtásának hatályát. A független Litvániába vetett reményeket elhalványította, hogy a kis balti köztársaságot addig még egyetlen ország sem ismerte el. Noha a litván kormány a tárgyalások örve alatt is tovább folytatta az önálló államiság attribútumának tekinthető saját kormányzati, igazgatási, rendészeti szervezetrendszer kiépítését, a

köztársasági szuverenisták számára referenciaállamnak tekintett Litvánia függetlenedési folyamata megtorpant, s ezzel 1990 nyarára alapvetően patthelyzet alakult ki.

Az események alakulásának és végkifejletének kulcskérdése ezért az lett, hogy a szuverenizmus és a centralizmus küzdelmében hová áll a Szovjetunió magállama, a szovjet állam területének, gazdasági és humán erőforrásainak legnagyobb részét birtokló, katonai potenciáljának döntő részét biztosító, illetve a szövetségi állami-kormányzati struktúráknak is helyet adó Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság (OSZFSZK). Ha a régi szovjet himnusz szerint a Szovjetunió „a Nagy Oroszország kovácsolta frigy”, akkor a „nagy Oroszország” tehetta meg, hogy felbontja ezt a „frigyet”.

Noha azt a forгатókönyvet, hogy Oroszország egy idő után „kifarol” a Szovjetunió mögöl, előrevetíthette, hogy 1990. május 29-én Gorbacsov ellenlábását, a radikális reformerek egyik vezéralakját, Borisz Jelcint választották az OSZFSZK Legfelső Tanácsa elnökének, illetve június 12-én ez utóbbi is deklarálta Oroszország szuverenitását, a szovjet és az orosz vezetés egy ideig még kéz a kézben haladt, s Oroszország kiválása nem volt napirenden. Egyes orosz közgazdászok és történészek véleménye szerint Gorbacsov és Jelcin között alapvetően a teljesen eltérő gazdaságstratégiai koncepciók vezettek kenyértörésre. Július 27-én Gorbacsov és Jelcin, illetve Nyikolaj Rizskov szovjet és Ivan Szilajev orosz miniszterelnök között megállapodás jött létre arról, hogy a szovjet és az orosz kormányzat közös válságkezelő programot léptet életbe, amelynek elkészítésére egy tekintélyes közgazdászokból álló grémiumot kértek fel. A program kidolgozására vonatkozó utasítást Gorbacsov és Jelcin közösen jegyezte. A Satalin–Javlinszkij-csoport által elkészített anyagot, a liberális szellemiségű, a tervgazdaságból a piacgazdasági viszonyok közé való átmenet lépcsőit lefektető úgynevezett „500 napos programot” szeptember elején tették közzé a szovjet központi orgánumok. A többek között a gazdaságirányítás decentralizálását kimondó, vagyis lényegében a központi és a tagköztársasági gazdasági döntéshozatali kompetenciák közötti viszonyokat is átalakító program megvalósításától Gorbacsov visszalépett, míg 1990. szeptember 11-én az OSZFSZK Legfelső Tanácsa jogi értelemben is elfogadta, így az Oroszország gazdaságpolitikai kurzusának fundamentumává vált. Innentől kezdve Jelcin politikája arra irányult, hogy lazítsa a szövetségi szervek joghatóságát, illetve egy teljesen decentralizált és alulról építkező struktúra irányába szorítsa a szovjet föderáció állami berendezkedését. Az OSZFSZK Legfelső Tanácsa az 1990. október 31-én elfogadott törvény értelmében az OSZFSZK területén lévő, de szövetségi joghatóság alatt működő gazdasági vállalatokat az OSZFSZK tulajdonába vette. Ezzel megadta a kegyelemdőfést az 1985 óta deficittel küzdő szovjet államháztartás és az 1990 óta recesszióba süllyedő szovjet gazdaság számára, hiszen innentől kezdve ezeknek a kulcsfontosságú gazdasági egységeknek az orosz költségvetésbe kellett befizetniük az adójukat, és nem a központi büdzsébe. Jelcin a szuverén Oroszország nevében elismerte más szubjektumok szuverenitását: 1990. november 19-én Ukrajnáét, 1991. január 13-án a balti államokét.

Gorbacsov még nagy reményeket fűzött az 1991. március 17-én megtartott úgynevezett „össz-szövetségi népszavazáshoz”, amely annak vitatható mivolta ellenére – azon öt egykori tagköztársaság (Litvánia, Észtország, Lettország, Örményország, Grúzia) polgárai nem vettek/nem vehettek részt – a végeredményét tekintve biztosíthatta számára, hogy visszavegye a kezdeményezést. A referendumon résztvevő (szovjet) polgárok túlnyomó hányada ugyanis az egykori köztársaságok új állam-szerződésén alapuló, megújított szövetségének létrehozására szavazott, tehát hangsúlyozandó, hogy nem a Szovjetunió korábbi keretek közötti megőrzésére. A még így is talán meghökkentő eredmény magyarázata nem a Szovjetunió iránt demonstrált nosztalgiaérzésben rejlik, hanem alapvetően a hosszú évtizedekből örökölt ökonómiai egymásrautaltságban, az erőforrások megszokott redisztribúciós rendszerében, amely a fejletlenebb perifériaállamokat és azok lakosságát a fejlettebb centrumállamok, mindenekelőtt Oroszország felé vonzotta.

Mindemellett maradt még egy „csodafegyver” is a szovjet vezetés kezében. A Népi Küldöttek III. Kongresszusa 1990. március 15-én határozatot hozott az államfői intézmény létrehozásáról, s e posztra Gorbacsovot választotta meg. Ez más okok, például az alkotmányból kivett „hírhedt” 6. cikkely – amely kimondta, hogy az SZKP a szovjet politikai élet és társadalom vezető ereje – „pótlása” mellett a litván függetlenségi nyilatkozatra adott válaszreakcióként is értelmezhető, hiszen olyan jogkört biztosított az államelnök számára, amely korábban egyetlen pártfőtitkárnak sem adatott meg: kezdeményezhette a rendkívüli állapot kihirdetését mind az egyes tagköztársaságok, mind az egész Szovjetunió területén. A szilovikok, vagyis a centralista erők rendvédelmi és honvédelmi szervekhez kötődő reprezentánsai, illetve az SZKP pártapparátusának maradéka az 1991. január 12–13-i litvániai puccs kudarca után, amikor egy KGB által levezényelt akció keretében megpróbálták megdönteni a legitim litván törvényhozást és kormányzatot, folyamatosan nyomás alatt tartották Gorbacsovot, hogy élve az alkotmány biztosította jogkörével, hirdesse ki a rendkívüli állapotot a Szovjetunió egész területére. 1991. február 7-én a KGB elnöke, Vlagyimir Krjucskov egy erre felszólító memorandumot juttatott el hozzá, amiből világossá válhatott Gorbacsov számára is, hogy az ultrakonzervatív erők, ha kell, kezükbe veszik az irányítást. 1991. március 28-án egy Gorbacsovnál tartott tanácskozáson az államelnök utasítást adott egy bizottság megalakítására, amelynek az volt a feladata, hogy dolgozza ki a rendkívüli állapot kihirdetésének menetrendjét. A grémium vezetője Gennagyij Janajev, a Szovjetunió alelnöke lett, s a majdani Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága (GKCSP) tagjai közül kettő kivételével Gorbacsov mindenkit kooptált. Ezzel akarva-akaratlanul ő maga hozta létre a GKCSP szervezeti hátterét. Augusztus 3-án, mielőtt elutazott volna a szabadságára, a miniszteri kabinet ülésén ő maga is beszélt arról, hogy szükség lehet a rendkívüli állapot bevezetésére az országban.

A GKCSP első hatalmi aktusának tekinthető dokumentumot augusztus 19-én hajnali 1.00 órakor adták ki a GKCSP 1. számú rendelete néven, amellyel hat-

hónapos időtartamra, a Szovjetunió egyes területeire rendkívüli állapotot vezettek be, megtiltották „a helyzet normalizálást veszélyeztető” tömeggyűlések és sztrájkok megtartását, továbbá felfüggesztették a politikai pártok és társadalmi szervezetek tevékenységét. Ugyanakkor a puccsisták egyáltalán nem voltak képesek arra, hogy kontrollálják a helyzetet azután, hogy proklamálták a hatalom átvételét.

Az események végkifejletét leginkább befolyásoló mozzanatként értékelhető, hogy a puccsisták nem tartóztatták le Jelcint. Fogós kérdés, hogy vajon mi lett volna akkor, ha a puccsisták érvényt szereznek a GKCSZ 1. számú rendeletében foglaltaknak, még időben lépnek, elejét veszik a tömeggyűléseknek és az első intézkedésük gyanánt letartóztatják Jelcint, és elszigetelik őt a külvilágtól?

A fentiekben érzékeltetem, hogy az 1990 őszétől 1991 tavaszáig tartó hetekben-hónapokban zajlanak azok a folyamatok, amelyek Oroszország Szovjetunió mögüli „kihátrálását” eredményezik. Ennek markáns tanújele volt az önálló gazdaságpolitika meghirdetése, Oroszország törekvése a Szovjetunió gazdasági szerkezetéből való kiválásra, illetve az egykori társtagköztársaságok szuverenitásának elismerése. Innen már eleve nagyon nehéz lett volna visszafordulni a szovjet unitarizmus irányába. Intő jelnek kellett volna lennie a radikális centralisták számára, hogy az a recept, ami működött 1989. április 9-én Tbilisziben, majd 1990. január 19–20-án Bakuban, vagyis a központhoz hű kommunista – illetve a későbbi történések felől nézve posztkommunista – hatalmi réteg restaurálása, és ezzel együtt a népfrontos erők lefejezése egy vérengzés révén, már nem működött Vilniusban 1991. január 12–13-án. A „véres januárnak” is aposztrofált litvániai puccs, mindamellett, hogy nem tudta hatalomra segíteni a döntően orosz ajkúakból verbuvált Moszkva-barát csoportosulást, az arra adott nemzetközi reakciók miatt is teljesen kontraproduktívnak bizonyult. Egyrészt elindította a kis balti állam nemzetközi jogi konszolidációjának folyamatát, hiszen Litvániát egyre több állam ismerte el nemzetközi jogalanyként, másrészt – a puccsban játszott szerepét nevenséges módon tagadó – Gorbacsov súlyos nemzetközi reputációvesztéséhez vezetett, a nyugati vezetők már nem feltétlenül úgy tekintettek rá, mint a különféle radikális erők között egyensúlyozó, így a kaotikussá és egyre veszélyesebbé váló viszonyok között „jobb híján” a kiszámíthatóságot és integritást szimbolizáló partnerre.

Ezt Gorbacsov is felismerte, nyilván nem véletlen, hogy mindvégig ódzkodott a hatalmi jogosítványai közé sorolt rendkívüli állapot bevezetésétől. Egyes elméletek szerint ő volt az, aki az augusztusi puccsot megszervezte – saját maga ellen. Megítélésem szerint, ha ez túlzás is, amennyiben a hatalomtechnika nem túl változatos eszköztárára felől nézzük, ezeknek az elméleteknek lehet némi alapja, és Gorbacsov legalább közvetett érintettségét nem lehet teljesen kizárni. Az augusztus 4-től a Krímben nyaraló szovjet államfőt a puccs idején hivatalosan háziőrizetben tartották, ám egy haja szála sem görbült meg. Feltűnő, hogy nem sokkal a puccs előtt az SZKP KB Politbürojának delegációja még egyeztetett vele a nyaralójában, s a küldöttség tagjait, a Moszkvába való visszaérkezésük után, augusztus 18-án fogad-

ta Janajev. Összességében tehát a rendkívüli állapot bevezetése ekkorra már Gorbacsov szándékával is összhangban állt, ám a politikai felelősséget nem akarta vállalni érte. Egyáltalán nem tűnik életszerűtlennek ezért, hogy a várható államcsíny, mint a rendkívüli állapot bevezetésének előfeltételét, nem is kívánta megakadályozni, s kényelmesebb volt számára, hogy a moszkvai események következményeit a távolból várja ki.

Mindezek ellenére nyugodtan kijelenthető, hogy az 1991. március 17-e, vagyis a referendum előtti, s még inkább, az 1990 október–novembere, vagyis az orosz gazdasági függetlenség jogszabályi megalapozása előtti állapotokhoz való visszatérésre, tehát végső soron a Szovjetunió 1977-es államszervezetének erőszakos restaurálására 1991. augusztus 19-én már semmi esély nem volt. Jelcint nem sokkal korábban, 1991. június 12-én, egy általános és közvetlen választás keretében az OSZFSZK elnökének választották. A szavazatok 57,3%-át nyerte el, az SZKP jelöltje, egyúttal Gorbacsov egyik bizalmasa, Nyikolaj Rizskov szovjet exminiszterelnök a saját 16,8%-os eredményével messze alulmaradt vele szemben. Az OSZFSZK történelmében ez volt az első közvetlen államfőválasztás, ami a szövetségi szerződés megváltoztatásának ígéretével és a bürokrácia lebontásával kampányoló Jelcin számára óriási legitimációs erőt és népszerűséget biztosított. Így Jelcin a puccs első napján egy de facto és az alkotmányozási folyamat menetrendje szerint (július 29-én Gorbacsovval és Nurszultan Nazarbajev kazah elnökkel ő is részt vett a titkos Novo-Ogarjovó-i találkozón, amelyen közösen tűzték ki az új szövetségi szerződés aláírására az augusztus 20-i dátumot) egy de jure szuverén állam nép által választott elnökeként léphetett fel a tankok tetejére a de jure még létező, de egyre inkább „virtuálisnak” tekinthető Szovjetunió legitimitás nélküli restaurátoraival szemben. Ugyanez a közvetlen választottságából fakadó legitimitás és autoritás adta Jelcin erejét a puccs után Moszkvába sértetlenül visszatérő és az elnöki mandátumára politikai pozíciót építő, ám azt egy közvetett választás, a népi képviselők szavazatai révén elnyert, így gyenge legitimitációjú Gorbacsovval szemben.

Amennyiben a puccsisták megpróbálták volna letartóztatni Jelcint, úgy a vilniusi szindrómával kellett volna szembenézniük, s nagyon valószínű, hogy azzal már csak az Oroszországon belüli politikai (és társadalmi) turbulenciát erősítették volna fel végletesen. Tehát megítélésem szerint Jelcin letartóztatásának tétje már nem a Szovjetunió egyben tartása, hanem Oroszország működőképességének a megőrzése volt.

Irodalom

- BARSZENKOV, Alekszandr – VDOVIN, Alekszandr (2005), *Isztorija Rosszii 1917–2004*, Moszkva, 588–674.
- CSERNYAJEV, Anatolij (2008), *V Politbjuro CK KPSZSZ. Po zapiszjam Anatolija Csernyajeva, Vagyima Medvegyeva, Georgija Sahnazarova (1985–1991)*, Moszkva
- JALISEV, Renat (2013), *Nacionalnaja polityika szovjetszkovo goszudarsztva v godi peresztrojki*, In *Izvesztija Szankt-Petyerburgszkovo Elektriceszkovo Unyiversityeta*, 2013/8. 96–101.
- JELISZEJEVA, Natalja (2013), *V godi peresztrojki Szovjetszkovo Szozjuza 1985–1991*, In *otv red. BEZBO-*

SERES ATTILA: VOLT-E ESÉLY A SZOVJETUNIÓ MEGMENTÉSÉRE?

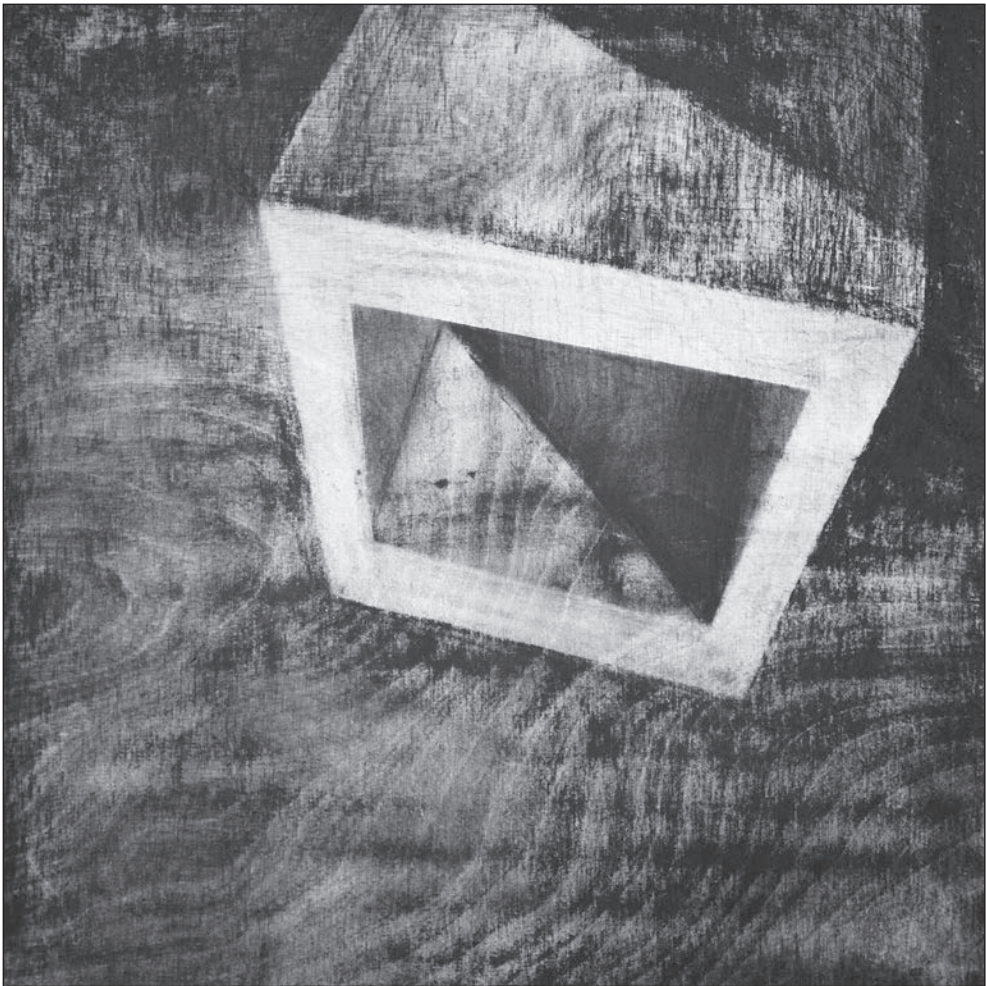
RODOV, Alekszandr, *Isztorija Kommunyisztyicseszkoj Partyii Szovjetszkovo Szozuza*, Moszkva, 341–412.

MAWDSLEY, Evan – WHITE, Stephen (2011), *Szovjetszkaja elita ot Lenyina do Gorbacsova. Centralnij Komitet i evo csleni 1917–1991 gg*, Moszkva, 274–331.

MEDUSCSEVSZKIJ, Andrej (2011), *Peresztrojka i pricsini krusenijija SZSZSZR sz pozicij analiticseszkoj isztorii*, In: *Rosszijszkaja isztorija*, 2011/6. 3–30.

RICKOVA, Lika (2018), *Mezsnacionalnie odnosenyija v SZSZSZR v 1985–1991 gg. Isztoricseszki i ucsebeno-metodicseszki aspekt*, Jekatyerinburg

SZOGRIN, Vlagyimir (1994), *Polityicseszka isztorija szovremennoj Rosszii 1985–1994. Ot Gorbacseva do Jelcina*, Moszkva, 8–108.

JÓNÁS PÉTER: *Kaposvári matériák*, (szén, bükk rétegelt lemezen), 2023